

Mikszáth Kálmán meglehetősen gyakran tért vissza egy-egy témájához, gyakran dolgozta fel korábbi történeteit részletesebben vagy éppen rövidebben mint egy nagyobb narratív vagy gondolati kompozíció részletét. Az egyes történetek, szövegek, szövegrészek csoportosításával is sokat kísérletezett. Novelláiból gyakran hozott létre különböző ciklusokat, novellásköteteinek anyagát szerette különböző módokon átcsoportosítani, és regényeibe is előszeretettel építette be korábbi novelláit, de arra is akad példa, hogy regényeiből kiemelt részleteket, hogy önálló novellaként vagy éppen egy novellaciklus részeként szerepeltesse őket. Az egymás mellett élő változatok természetesen mindenképpen relativizálják egymást attól függetlenül, hogy milyen sorrendben jöttek létre. Mindazonáltal nem felesleges a keletkezés sorrendjére rákérdezni már csak azért sem, mert a recepció szereti úgy látni Mikszáth írói pályáját, mint egyenes vonalú fejlődést a kisebb kompozícióktól a nagyobbak, összetettebbek felé. Ez a felfogás nemcsak a regény mindenek feletti presztízsét hirdeti, hanem általában tulajdonít értéket annak, ami nagy, hosszú, átfogó stb. De nem feltétlenül igaz, hogy az egyszerű történetké, a röpké ötletek később egy nagyobb kompozíció, egy bonyolultabb gondolati struktúra részeként kapják meg az őket megillető, végérvényes helyüket. A *Mikor utolsó földesurunk a deszkán feküdt* című rövid, mindössze három-négy oldalas szöveg esetében éppen az a datálás téjtje, hogy a rövid szöveg épült be a nagyobb kompozícióba (megfelelve tehát ennek a fejlődéselvű narratívának), vagy éppen fordítva, Mikszáth egy hosszabb szövegből emelt ki és önállósított egy részletet.

Rubinyi Mózes ezt a szöveget még minden további nélkül 1879-re, az első megjelenés évére datálta.¹ A kritikai kiadás szerint „1875 előtt” íródott.² Ez a tentatív datálás tulajdonképpen két, vagy inkább három Mikszáth-szöveg relatív sorrendjének megállapításán alapszik. Az 1875-ös dátum, amelyet a kötet e részének sajtó alá rendezője, Bisztray Gyula *terminus ante quem*nek tekintett, az *Egy homályos történet* című elbeszélés megjelenésének ideje.³ A két szöveg viszonyát Bisztray a következőképpen írja le: „Az elb.-vázlat az *Egy homályos történet* (*Homályos ügy*) és *Az apám ismerősei* »bűnügyi« rejtélyének legelső (1875 előtti) megfogalmazása.”⁴ Mivel ez az első megfogalmazás, ezért

* Jelen tanulmány a T34302 számú OTKA kutatási program keretében készült.

¹ RUBINYI Mózes, *Jegyzetek* = MIKSZÁTH Kálmán, *A vármegye rókája: Hátrahagyott iratok*, 18, Bp., Révai Testvérek, 1917, 277.

² MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei* (a továbbiakban: MKÖM) 2, 227.

³ Az Otthon, majd a Mulattató című lapokban, lásd MKÖM 2, 390.

⁴ MKÖM 2, 389. Kiemelések az eredetiben.

kellett előbb keletkeznie az 1875-ös *Egy homályos történet*él,⁵ holott a *Mikor utolsó földesurunk a deszkán feküdt* csak 1879-ben jelent meg nyomtatásban a Szegeden kiadott *Az igazi humoristák* kötet *A mi falunk* című novellaciklusának harmadik darabjaként (85–89).

A szövegek viszonyát Bisztray olyan magától értetődőnek tekinti, hogy semmilyen érvet sem tart szükségesnek felhozni a korai datálás mellett, hacsak nem tekintjük érvnek a következő kijelentését: „Mindenesetre figyelemre méltó, hogy MK – valahányszor elővette e témáját, a rejtélyes körülmények között meghalt fiatal gróftól mindig más és másképpen nevezte: Szent-Illényi Pál, Perzse László, Teléry László. Viszont e nevek közül a legelső, a Szent-Illényi név többször is előfordul fiatalkori írásában...”⁶ Ezzel arra látszik utalni, hogy fiatalkorában még többször felhasználhatott egy olyan nevet, melyre még gyerekkorából emlékezhetett, és így utalhatott az első névváltozattal a valós gyermekkori élményre, amikor egy földesúr a deszkán feküdt. De talán érthetjük kijelentését úgy is, hogy a névalak inkább az egészen fiatalkori szövegek közé utalja ezt a rövid írást. Szemügyre kell ezért vennünk a Szent-Illényi név előfordulásait, hogy vajon tényleg a hetvenes évek elején gyakoriak-e.

Szerepel egy Szentillényi gróf egy 1871-es elbeszélésben, *A batusz zsidó lányában*.⁷ Legközelebb azonban csak 1877-ben találkozunk egy Szent-Illényi bárónővel,⁸ majd 1881-ben egy Szentillényivel az *Apró megyei történetek* egyikében⁹ és két Szentillényivel is (egy Györggyel és egy Lázárral) a *Rajzok a régi vármegyéből* című szövegben.¹⁰ (Van továbbá egy Szentillény-lány a szintén 1881-es *Miniszter kerestetik*ben.¹¹) Ezek az előfordulások tehát egyáltalán nem támasztják alá, bár természetesen nem is zárják ki, hogy a szöveg az 1870-es évek első felében keletkezett legyen.

A mi falunk ciklus keletkezési körülményei szintén nem valószínűsítik a korai datálást. Nyolc, sorszámokkal ellátott szövegről van szó, melyek közül öt frissen, 1879-ben (legfeljebb 1878 legvégén) íródott, és *Az igazi humoristák*ban jelent meg először.¹² *A Rékiék Borcsája* korábbi, 1877-ben keletkezett, és abban az évben két helyen is megjelent Se-

⁵ Ez a szöveg *Homályos ügy* címmel szerepel az MKÖM 2, 233–266. lapjain, azt a címet azonban csak 1898-ban kapta, ezért használatát jelen összefüggésben anakronisztikusnak érezném.

⁶ MKÖM 2, 390.

⁷ MKÖM 1, 62, 63.

⁸ *Valaki mindig lát*, MKÖM 29, 77 és 80.

⁹ *VI. Egy konferencia*, MKÖM 31, 225–227.

¹⁰ MKÖM 2, 289, illetve 291.

¹¹ MKÖM 31, 59, 64.

¹² Lásd az MKÖM jegyzeteit: 30, 290–305. Igaz Bisztray Gyula két szöveg első megjelenésének nem *Az igazi humoristák*at, hanem a Szegedi Napló májusi számait tekintette (*A falu leghóbortosabb embere* május 14-én, a *Ft. Kubcsik plébános úr* május 16-án jelent meg a tárcarovatban). Csakhogy 1879. február 16-án a ciklus egy másik elbeszélése (*Hogy vette be Suska Mihály Branyickót*) már a következő megjegyzéssel látott napvilágot: „Mutatvány egy új könyvből”. Következésképpen februárra *Az igazi humoristák* már megjelent, és májusban a Szegedi Napló csak utánközlésben hozta a két tárcát. Június 20-án *A Rékiék Borcsája* is megjelent mint mutatvány a Pesti Naplóban. A ciklus szövegei közül Mikszáth *A falu leghóbortosabb emberét* találta leginkább érdemesnek a megőrzésre: ezt felvette a korai írásaiból válogató, 1883-as *Kavicsok* kötetbe, majd a hat kiadást megérő *Pipacsok a búzában* címűbe is.

lyem-élet címmel.¹³ Az V. számú szöveg, a *Falunk véneinek visszaemlékezése azokra a régi boldog időkre, amikor még rosszabb világ volt* apróbb módosításokkal ugyan, de az 1877-es *A vármegye rókája* című hosszabb elbeszélés első fejezetének önállósított változata. A ciklus többi darabja tehát nem valószínűsíti azt a feltételezést, hogy Mikszáth egy legalább öt évvel korábbi kiadatlan kéziratát vette ekkor elő a fiókból, hiszen a frissen írtak közé csak egy-két évvel korábban írt szövegeket, szövegrészleteket kevert. Ebből a szempontból a *Falunk véneinek visszaemlékezése...* azért is érdekes, mert *A vármegye rókája* „Bevezetés” című első fejezetét Mikszáth *Az apám ismerősei* megírásánál is felhasználta. Az utóbbi regény első fejezete, amelyről Rubinyi Mózes azt írta: „lényegében azonos *A vármegye rókájának* Bevezetésével”,¹⁴ a korábbi szövegnek mintegy a felét tartalmazza, különböző helyekről véve át teljes bekezdéseket, melyeknek sokszor a sorrendjét is megváltoztatja. Amikor *Az igazi humoristákat* Mikszáth összeállította, érthető módon a korábbi, hosszabb változatot vette elő. Mindazonáltal a későbbi feldolgozás hatása is érződik. Az első sorok és az utolsó bekezdések kivételével *A vármegye rókája* első fejezetének szövegét szó szerint vette át, de éppen ezeken a helyeken újonnan iktatta be a mintegy keretként szolgáló szentenciát: „Tán a só is sósabb volt akkor”, illetve „Is-tenem!... a só is sósabb volt valaha.”¹⁵ Márpedig ez a fordulat *Az apám ismerőseiből* származik, ahol az első fejezet címe a következő: „Melyben mint közönségesen, megdicsértetnek ama régi jó idők, amikor még a só is sósabb volt.”¹⁶

Ezek szerint Mikszáth *A mi falunk* ciklus összeállításánál szem előtt tartotta *Az apám ismerőseit* is, noha a *Falunk véneinek visszaemlékezése...* szövegének nem az abban szereplő változatát használta fel. Ez pedig azért fontos, mert az eddigi fejtegetések után mindössze egyetlen érv maradt a korai datálás mellett: az a hipotetikus narratíva, mely a *Mikor utolsó földesurunk...* szövegét témavázlatnak tekinti, amely egyre részletesebb kidolgozást nyer az *Egy homályos történet* című elbeszélésben, majd *Az apám ismerősei* című regényben. Ezt a feltevést kérdőjelezi meg, hogy *A mi falunk* egy másik darabjának kialakításában Mikszáth láthatóan használta *Az apám ismerőseit*. Miért ne vehette volna át akkor onnan a kiterített földesúr történetét is?

Vegyük azonban alaposabban szemügyre, mennyire vázlatos, és ha igen, minek a vázlata a *Mikor utolsó földesurunk...* Az *Egy homályos történet* elbeszéli, hogyan találják meg egy gróf holttestét a mezőn, majd hogyan folyik a nyomozás az ügyben, hogyan terelődik a gyanú egy ártatlan emberre, aki azonban maga is meg van győződve arról, hogy ő lőtte agyon a grófot, és végül hogyan tisztázódik minden. Ha van itt alapötlet, akkor az valószínűleg az a véletlen, hogy pontosan abban a pillanatban, amikor az egyik férfi le akarja löni szerelmi vetélytársát, és meghúzza a ravaszt, az ő puskája csütörtököt mond, míg a vetélytárs saját puskájával agyonlövi magát. A *Mikor utolsó földesurunk...* mindebből jóformán semmit sem tartalmaz. A holttest megtalálásáról, a halál okáról csak röviden és bizonytalanul tájékoztat az első két sor: „Egy reggel halva találták a réteken.

¹³ MKÖM 29, 297–298.

¹⁴ RUBINYI, i. m., 276.

¹⁵ MKÖM I, 215, 219.

¹⁶ MKÖM 2, 7.

Magát lőtte-e meg, vagy orvttámadásnak esett áldozatául, nem tudni.”¹⁷ Halálának körülményei később sem derülnek ki, és egyáltalán semmiféle nyomozásról nem esik szó az egész szövegben. Ehelyett mindössze a gróf felravatalozásáról, a helybeliek reakciójáról, a kastély személyzetének viselkedéséről szól az elbeszélés. Minderről természetesen az *Egy homályos történet* is tájékoztat, de sokkal rövidebben. Valójában nem arról van szó, hogy a kritikai kiadásban három oldalnál alig hosszabb szöveg a 32 oldalas elbeszélés vázlata, hanem hogy a hosszú elbeszélés egy 33 soros (vagyis nem egészen egy oldalnyi) részletének bővebb kidolgozása. Ráadásul ez a bővebb változat igen nagy mértékben megegyezik az 1878-as, *Az apám ismerősei* című regény megfelelő részletével. Valóban úgy kell a keletkezéstörténetet elképzelnünk, hogy 1875-ben Mikszáth egy korábbi szövegét kb. egynegyedére rövidítve beépítette egy elbeszélésbe, majd amikor ezt az elbeszélést regénnyé bővítette, akkor a korábbi, hosszabb változatot vette újra elő, és dolgozta bele a történetbe? Nem sokkal valószínűbb, hogy amikor az elbeszélést regénnyé bővítette, akkor fejtette ki részletesebben a holttest megtalálása és a boncolás közé eső időszakasz jeleneteit?

Nézzünk meg két részletet a kidolgozottság, illetve vázlagszerűség szempontjából. Jóllehet igen nehéz lenne verifikálni olyan állítást, hogy egy adott helyen nem a hosszabb változat lerövidítéséről, hanem a rövidebb kibővítéséről van szó, az azért elég világosan kiderülhet, melyik szöveg a vázlagszerű.

Egy homályos történet *Az apám ismerősei*

A holttestet hazahozták és kiterítették a pompás márvány-csarnokban, melynek ajtaja fölött e felirat volt olvasható a családi címer (arany mezőben ágaskodó oroszlány) körül: »Az ősök nyomán.« És az utolsó gróf Perze bizonyára sehol sem lehetett őseinek jobban nyomában, mint a ravatalon. Egy őse sem volt már életben, mind ott feküdt már a maga helyén a kisbeléi csendes kriptában.¹⁸

A holttestet hazahozták és kiterítik a nagy, fekete posztóval bevont címerteremben. Fölgyujtatnak a fáklyák a fényes ravatal körül, s vérvörös nappali világuk kísérteties fényt vet a Teléry grófi címerre, egy szájában aranykarkát tartó sasra, e jelmonddal körül: »Az ősök nyomán.«

Valóban Teléry László most van legigazabban az ősök nyomán; nemsokára ott lesz a tiszteletré méltó hatalmas főispánok és országbírák koporsói mellett az övé is.¹⁹

Mikor utolsó...

A faluban csak akkor tudtuk meg, mikor már otthon volt kiterítve a fekete posztóval bevont címerteremben. A fáklyák fölgyújtattak a fényes ravatal körül, s vérvörös világuk kísérteties fényt vetett a Szent-Illényi grófi címerre, egy szájában aranykarkát tartó sasra, e jelmonddal körül: »az ősök nyomán«.

Valóban Szent-Illényi Pál most van legigazabban az ősök nyomán; nemsokára ott lesz a hatalmas főispánok és országbírák koporsói mellett az övé is.²⁰

A családi jelmondat beszövése a történetbe az 1875-ös változatban statikus („volt olvasható”), a címer leírásának zárójeles közbevetése nem túl elegáns. A másik két, egymással egy szó kivételével egyező változatban mindez sokkal ügyesebben van megoldva:

¹⁷ MKÖM 2, 229.

¹⁸ MKÖM 2, 237.

¹⁹ MKÖM 2, 27.

²⁰ MKÖM 2, 229.

a kísérteties fáklyafény képének leírását kapjuk, amint rávetül a címerre, és csak mintegy mellékesen hozzávetve szerepel a jelmondat, amelyből viszont a narráció továbbfejlődik. Azt hiszem, nem kétséges, hogy a „most van legigazabban az ősök nyomán” sokkal frapánsabb megfogalmazás, mint a körülményeskedő „bizonyára sehol sem lehetett őseinek jobban nyomában”, már csak azért is, mert sikerül pontosan megismételnie a jelmondatot. Nehéz elképzelni, hogy Mikszáth így elrontotta volna saját korábbi szövegét, hogy aztán egy évvel később visszatérjen az első változathoz. De lássunk még egy példát:

Egy homályos történet *Az apám ismerősei*

De az isteni műszerkezet erőszakosan állíttaték meg. A társadalomnak kötelességei vannak, s a halottra, mielőtt őseihez térne, még egy kellemetlen funkció vár: fel fogják boncolni.²¹

De a temetésig még egy kellemetlen funkció vár öméltségára. Mielőtt oda fektetnék az ősokhöz, még egy libériás szolgálójával van egy kis dolga, – a *törvénnel*.

Mint törvényhozó erre is ő varratta, míg élt, a libériát, ennek is ő parancsolt, s az most ezt a parancsot fogja teljesíteni!

Ki akarja kutatni, hogyan, miben halt meg a fiatal Teléry gróf. Öngyilkos volt-e vagy megölték?

Öméltségát föl fogják boncolni. Pápaszemes doktorok véleményt fognak mondani fölötte, és hajba kapnak afölött, hogy melyiknek van igaza.

S a darabokra vágott arisztokrata még akkor is mereven, megvetőleg fog nyitott szemeivel végignézni ez embereken, akik öt forint diurnumért összemélik ízekre, aztán szépen óvatosan megint összerakják méltóságos tetemeit, és nem fogja elárulni egyetlen vonással sem, hogy ez neki kellemetlen.²²

Mikor utolsó...

De a temetésig még egy kellemetlen funkció vár öméltségára. Mielőtt odafektetnék az ősokhöz, még egy szolgálójával van egy kis dolga, – a *törvénnel*.

Mint törvényhozó erre is ő varratta, míg élt, a libériát, ennek is ő parancsolt, s az most ezt a parancsot fogja teljesíteni! Ki akarja kutatni, hogyan, miben halt meg a nagy úr? Öngyilkos volt-e, vagy megölték?

Öméltségát föl fogják boncolni. Pápaszemes doktorok véleményt fognak mondani fölötte és hajba kapnak afölött, hogy melyiknek van igaza.

S a darabokra vágott arisztokrata még akkor is mereven, megvetőleg fog nyitott szemeivel végignézni ez embereken, akik öt forint diurnumért összemélik ízekre, aztán szépen óvatosan megint összerakják méltóságos tetemeit, és nem fogja elárulni egyetlen vonással sem, hogy ez neki kellemetlen.²³

Vajon miért hagyta volna ki a boncolással kapcsolatos sziporkázó ötleteknek ezt a sorozatát, melyet később maga is értékesnek tartott? Ami *Az apám ismerősei* és a *Mikor utolsó földesurunk...* különbségeit illeti, „a fiatal Teléry gróf” helyett „a nagy úr” logikusan szerepel, ha a cím szerint a falu vénei adják elő emlékeiket; a „libériás szolga” helyett a „szolga” lehet véletlen kihagyás is, de szerintem az utóbbi változat az erőtelje-

²¹ MKÖM 2, 238.

²² MKÖM 2, 30.

²³ MKÖM 2, 231–232.

sebb, mert így nagyobb meglepetést okoz, jobban hat a következő mondat metaforája arról, hogy a gróf libériát varratott a törvényre.

Ez a két részlet jól mutatja, hogy a *Mikor utolsó földesurunk...* egyáltalán nem látszik vázaltszerűnek, épp ellenkezőleg, az *Egy homályos történet* megfelelő részlete tűnik fel úgy, mint a korábbi, vázlatos kidolgozás.

A fentiek alapján semmilyen érv sem maradt fenn szövegünk korai datálása mellett, le kell tehát mondanunk arról a nagykompozíció felértékelésén alapuló fejlődéselvű történetről, amely a három szöveg közül a legrövidebbet korai vázlatnak, az egyre hosszabbakat egyre részletesebb kidolgozásoknak tekintette. Az eredmények alapján viszont úgy látszik, ennek a folyamatnak nem a regény (*Az apám ismerősei*) a végállomása, hanem a regény feldarabolásával létrejött novellák. Való igaz, Mikszáth az *Egy homályos történet*et bővítette regénnyé. Egyrészt részletekben gazdagabb szöveget írt, ahogyan azt a fenti példák is mutatják, másrészt azonban a komikusan elbizakodott Kléner nyomozó mellé még egy másik rendőr zsenit, Bornemisza Istvánt is bevette a történetbe. *Az apám ismerősei* „I. része” ennek a történet idején már visszavonult hivatalnoknak a pályáját meséli el, inkább egyes kimagasló bravúrjainak sorolásával, mintsem folyamatos elbeszéléssel. Amikor a „II. rész” bűnügyi nyomozása sikeresen lezárulni látszik, Bornemisza kérés nélkül bekapcsolódik az ügybe, hogy kiderítse a mindenki számára váratlan megoldást. A regény tehát nem egyszerűen egy nyomozás története, hanem két nyomozó, sőt két embertípus versenye, összecsapása. Az első változatban sem Kléner oldotta meg a rejtélyt, hanem egy fiatal ügyvéd, a gyanúsított szerelmének fivére. Ezt a generációs oppozíciót a fiatal, okos, tehetséges ügyvéd és az öntelt idősebb rendőrbiztos között a második kidolgozás a visszájára fordítja: itt éppen az öreg, még a régi vármegye világához tartozó mester oldja meg a feladványt a magabiztos, de nem kellően tehetséges fiatalabb helyett. Ezzel összefüggésben Mikszáth még egy jelentős változtatást hajtott végre: más korszakba helyezte a történetet. Az *Egy homályos történet*ben Kléner Pált, az elmagyarosodott vizsgálóbíróat „a megboldogult Bach-korszak felejtette itt s ültette át a magyar talajba.”²⁴ Következésképpen a történet jóval később játszódik, amikor Kléner már annyira megszokott Magyarországon, hogy gyermekeinek a Töhötöm és Árpád neveket adta. Kléner itt német származású, hiszen egy német Bibliába jegyzi be gyermekei születését, évszám nélkül. *Az apám ismerőseiben* viszont Kléner sokkal korábban, még a reformkorban érkezett, mégpedig Csehországból. Egy cseh zsoldároscopybe írja be gyermekeit, kik közül Árpád, Töhötöm, Dezső és Kálmán már 1840–41-ben megszületett.²⁵ A nyomozás története következőképpen a Bach-korszakra esik, és ezért a két nyomozó között nemcsak generációs ellentét van, hanem egyikük az önkényuralom idegen hivatalnoka is, akinek a helyi lakosság által mélységesen tisztelt őshonos magyar kerekedik fölébe, és ezáltal a regény a passzív ellenállás éthoszáát is hirdeti. Ez a szempont akkor válik világossá, amikor Kléner megpróbál bejutni Bornemisza István házába. A tisztartó figyelmezteti: „az a mostani hivatalnok-féle embert – már megbocsássák az urak – be

²⁴ MKÖM 2, 242.

²⁵ MKÖM 2, 43.

nem ereszti a portájára”. Erre Kléner felveti, hogy Bornemisza lányát akár rendőri erővel is beidézethetné. „Az kellene csak még – hangzik a válasz –, hogy az öreg Bornemisza-val kössenek ki. Mindnyájukat agyonverné a nép.”²⁶

A két hős összezapása természetesen nem jó és rossz küzdelme, hiszen Kléner maga is jó szándékú, bár komikus figura, Bornemisza fensőbbisége pedig abból is kiderül, hogy az összezapást sikerül Klénerrel mint együttműködést elfogadtatni, és felajánlja számára azt a lehetőséget, hogy a rejtély megoldását saját eredményének tekinthesse. Kléner figurája nem generációjának erkölcsi, inkább csak intellektuális hanyatlását szemlélteti. Mindazonáltal az összezapás a korszak megválasztása folytán egy nagy nemzeti konfliktus részeként jelenik meg. Ezért lesz fontos Bornemisza bemutatása a regény első részében, ami bravúros nyomozásainak, érdekes eseteinek felsorolásával történik. Mikszáth azonban a két hős találkozását mégsem találta sikeresnek. A regényt életében soha nem adta ki könyv formájában, hanem külön elbeszélésekre darabolta. Bornemiszt elválasztotta Klénertől. Ami nem jelenti azt, hogy bármelyikükről lemondott volna. Elsőként a halott gróf kiterítését leíró részletet emelte ki a szövegből *Az igazi humoristák* számára. Azután Bornemisza előtörténetét, lényegében a regény első részét önállósította. Első nekifutásra még kapcsolatba hozta egy új alakkal, domine Chalupkával, aminek az lett az eredménye, hogy a történet még korábbra hátrált az időben: a hőst, akit ekkor már nem Bornemisza, hanem Gerge Istvánnak hívnak, a Martinovics-összeesküvés kapcsán végzik ki a *Rajzok a régi vármegyéből* végén, amely a Pesti Hírlapban jelent meg 1881. június 22. és 27. között. Másnap azonban Mikszáth már megkezdte egy újabb változat közlését a Szegedi Naplóban, és itt visszatért a korábbi, Martinovics nélküli koncepcióhoz. Ezt a változatot vette fel aztán *A tót atyafiak* című kötetébe. A *Rajzokban* már szerepelt az elfogott Jasztrabbal folytatott kedélyes beszélgetés, amely később a *Jasztrabék pusztulása* zárlatul szolgált, csak itt még nem a történet végére került. A Majgó család esete viszont, amely, beláthatjuk, nem annyira jellemezte Bornemisza/Gerge nyomozói zsenialitását, mint inkább csak érdekes betétül szolgált, kimaradt a *Jasztrabék pusztulásából*. Ebből azonban nem következik, hogy Mikszáth teljesen lemondott róla: 1884-es novelláskötetében, *Az apró gentry és a népbe* önálló elbeszélésként illesztette be *A hosszú éle-tűek* címmel.²⁷

Már az eddigiekből is következtethetünk arra, hogy Mikszáth ezt a regénykísérletet sikertelennek találta (ahogyan Rubinyi Mózes fogalmaz: „Voltaképpen nem regény, hanem

²⁶ MKÖM 2, 45–46.

²⁷ E szöveg datálásával kapcsolatban is van némi bizonytalanság. Rubinyi Mózes úgy tudja, 1881-ben megjelent a Pesti Hírlapban (RUBINYI, i. m., 277), ez azonban nem igaz. Lehetséges, hogy Rubinyi megtalálta valahol a hírlapi közlést, csak összekeverte az adatokat (ugyanezen az oldalon a *Rajzok a régi vármegyéből* adatait adja meg a *Jasztrabék pusztulásához*), mindenesetre a kritikai kiadás készítői sehol nem akadtak rá ilyenre, és első megjelenésnek *Az apró gentry és a népet* tekintik (MKÖM 33, 247). Ez a kötet 1884-es évjel-zéssel már 1883 karácsonyára kijött, tehát datálhatnánk a szöveget 1883-ra. Viszont a kritikai kiadás 1882-re teszi azzal a nem éppen meggyőző indoklással, hogy a „kötet jórészt 1882-ben írt elbeszélésekből áll” (MKÖM 33, 250).

lazán összefüggő, de igen érdekes biográfiai elbeszélések”²⁸). Ráadásul még a regénnyé bővített eredeti elbeszéléshez, az *Egy homályos történet*hez is visszatért mint önálló elbeszéléshez. Felvette *Kavicsok* című novelláskötetébe. *A jó palócok* sikere megnövelte az érdeklődést Mikszáth írói előélete, korábbi szövegei iránt is, ezért 1883-ban a Petőfi Társaság kiadott egy válogatást a 70-es évek novelláiból. A Petőfi Társaság azonban elsősorban nem könyvkiadó vállalat volt, és a *Kavicsokat* nem jelentette meg több kiadásban. Talán ezért döntött úgy a szerző 1890-ben, hogy megment valamit a kötet anyagából (nyilván mindazt, amit még fontosnak vagy vállalhatónak érzett), és felvesz az ekkor induló *Mikszáth Kálmán munkái* sorozat számára sajtó alá rendezett két novella-gyűjteménybe. Három szöveget (*Sárika grófnő*, *Talpig ember*, *A falu leghóbortosabb embere*) a *Pipacsok a búzában* címűbe, kettőt (*Hogy lettem én író, Az öreg Dankó bácsi*) a *Tavaszi rügyekbe* illesztett be. Az *Egy homályos történet*nek azonban 1898-ig kellett várnia az újabb megjelenésig, amikor is *Homályos ügy* címmel *A tábornoszernagy halálával* együtt alkotta a *Két elbeszélést*, a Lampel kiadványú Magyar Könyvtár sorozatának 81. füzetét. Ezek a későbbi újraközlések nyomát sem őrzik annak, hogy ez az elbeszélés valaha regényrészletként is megpróbált helytállni.²⁹

Az *apám ismerőseinek* regényszövegéből kiemelt négy novella közül három Mikszáth örökzöldjei közé került ezek szerint, hiszen olyan novelláskötetekbe sorolódtak, melyeket életében, némelyiket halála után is, újra meg újra kiadtak. A *Jasztrabék pusztulása* *A tót atyafiak* részeként nyolc kiadást ért meg Mikszáth életében, *A hosszú életűek* szintén bennmaradt *Az apró gentry és a nép* hét kiadásában (noha a második, bővített kiadásból az első kiadás több írása kimaradt), majd a Jubileumi kiadás 29. kötetében, amely ugyanezt az anyagot közölte *Apró vázlatok és rajzok I.* címmel. Az *Egy homályos történet/Homályos ügy* nem volt ennyire sikeres: mindössze a *Kavicsokban*, majd a *Két elbeszélés* két (1898-as és 1905-ös) kiadásában szerepelt, de azért erről is elmondhatjuk, hogy Mikszáth élete végéig vásárolhatták az olvasók.

Érdemes azonban még egy jelenségen elgondolkodni. A regényből kiemelt és önállóított elbeszélések nem feltétlenül váltak teljesen önállóvá. Nem csak arra gondolok itt, hogy a novella a legkritikább esetben juthat önállóan olvasóihoz, hiszen a publikáció gyakorlatában más szövegekkel együtt jelenik meg, vagy egy újság, folyóirat, vagy egy

²⁸ RUBINYI, i. m., 276. Hasonlóan fogalmaz EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998, 12 is, bár ő a fragmentáris szerkezetet a korábban meglevő írások összefércelésének tulajdonítja, holott a folyamat ennek épp az ellenkezője volt: „*Az apám ismerősei* Mikszáth korábbi írásaiból összegyűrt, érdekes bonyolítású bűnügyi történet”.

²⁹ Az egyetlen hely, ahol *Az apám ismerőseiben* játszott szerep mégis nyomot hagyott az *Egy homályos történet*en, a következő: „A gróf ellenben rideg, komor, kegyetlen ember volt, soha senki sem mosolygott rá...” (1875-ös változat). A megfelelő részlet a regényben így hangzott: „A gróf ellenben rideg, komor, kegyetlen ember volt, a tanúvallomásokból levont eredmény szerint. *Soha senki sem szerette*, soha senki sem mosolygott rá...” (MKÖM 2, 47) Az elbeszélés *Kavicsok*-beli változatában, és később is, a mondat így szól: „A gróf ellenben rideg, komor, kegyetlen ember volt, *soha senki sem szerette*, soha senki sem mosolygott rá...” (MKÖM 2, 244.) Az általam kiemelt tagmondat őrzi tehát *Az apám ismerősei* emlékét.

novelláskötet részeként,³⁰ és olvasását természetes módon befolyásolják a környezetében található szövegek is. Ennél némelyik írás esetében szorosabb kapcsolatról van szó, mely a novellát az adott kötet többi novellájához fűzi. A *Mikor utolsó földesurunk a deszkán feküdt* nem pusztán *Az igazi humoristák* című kötetbe került át, hanem annak is egy külön címmel ellátott és számozott szövegekből összeálló ciklusába, *A mi falunkba*. Annak lett III. számú darabja. Ezért aztán a kötetben úgy olvasódott, mint az egyszerű falusi népről szóló, bizonyos naivitással megszólaltatott történetek egyike, amely nem önmagában értelmezendő, hanem részt kell vennie az egész falu életének megjelenítésében. *A tót atyafiakat* sokan olvassák úgy, mint szorosan összetartozó szövegek együttesét, bár könnyen lehet, hogy ez csak Mikszáth másik, valóban ciklusszerű olvasást követelő novelláskötetének, *A jó palócoknak* visszasugárzó hatása. Az mindenesetre tagadhatatlan, hogy a *Jasztrabék pusztulását* mindig a kötet leggyengébb darabjának tartották. *A hosszú életűek* olyan novelláskötetben jelent meg, amelynek írásait a tartalomjegyzék a korszak könyvkiadásában eléggé elterjedt gyakorlatnak megfelelően külön címekkel ellátott csoportokra osztotta. Ez a szöveg a „Felföldi emberek” elnevezésű csoportba került a következő írások közé: *Utazás Palócországban*, *Az utolsó lovag*, *A Lupcsek Jani házasodása*, *A kántorfiú*. A csoportosítás azt sugallja, hogy ezek a szövegek együttesen is jelentenek valamit: együttesen hivatottak jellemezni a felföldön élő palócokat, és mintegy kiemelni kollektív vonásaikat – szemben az előző csoportban szerepeltetett „Alföldi emberek” kollektív vonásaival. Valóban önállóvá ezek szerint csak az *Egy homályos ügy* vált, az az elbeszélés, amely eredetileg az egész regénykompozíció alapjául szolgált. Már ha valóban önállóvá válhatott, ha nem úgy van, hogy Kléner története most már örökké magán viseli annak nyomát, hogy egyszer egy folyóiratban közölt sorozatregényben találkozott Bornemisza István történeteivel, és ezután már nem lehet úgy olvasni, mintha sohasem találkoztak volna. Mindezek a szövegek mint egymás variációi léteznek, de nem egy kronológiai sorban, amelynek korábbi darabjait elhanyagolhatjuk a végső változatokkal szemben (hiszen például a *Homályos ügy* egyszerre a kiinduló- és a végpont), hanem egymással állandó kölcsönhatásban. Ha így van, akkor talán azt is mondhatjuk, hogy ezek a szövegek együtt egyetlen elbeszélésciklust alkotnak, de olyan ciklust, amelynek darabjai soha nem jelentek meg együtt, hiszen *Az apám ismerősei* nem maga ez a ciklus, amely minden részt egyszerre tartalmaz, hanem maga is csak a ciklus egyik darabja. Ráadásul minden olvasó maga döntheti el, hol húzza meg a ciklus bővítésének határait: hiszen a ciklus darabjai más ciklusoknak is részei lettek, így a ciklusok átfedik egymást, és elemeik közt közvetett kapcsolatok keletkezhetnek. A ciklus a végtelenbe tart tehát, de ez nem feltétlenül baj. Lehet, hogy ilyen végtelen ciklus felépítésébe és megértésébe kezdtünk bele akkor, amikor életünkben először elkezdtünk olvasni egy könyvet.

³⁰ J. Gerald KENNEDY, *Toward a Poetics of the Short Story Cycle*, a, 11 (1988 autumn), 9; vö. René AUDET, *La nouvelle au pluriel*, Le recueil Québec français, 108 (1998 hiver), 74–78.